

P.J. OUD

De vroege laatbloeier

H.J.L. Vonboff

Het hoogtepunt van Ouds carrière komt na het ontstaan van de vvd. Hij is wel jong met zijn politieke loopbaan begonnen, maar zijn grote tijd breekt eerst na 1948 aan als hij de politieke aanvoerder van de vvd wordt. Eerst nog in balans met Stikker, maar reeds na enkele jaren neemt de echte partijman Oud het roer stevig in handen. Stikker heeft andere aspiraties¹. De aanloop tot dat ogenblik is voor Oud een lange geweest. Voor een juist begrip is het goed om die ontwikkeling in grote trekken weer te geven.

In het begin van de eeuw is hij als jongere al actief in de Liberale Jongeren Organisatie, maar al spoedig valt de aandacht op hem in de Vrijzinnig Democratische Bond, het verenigingspunt van radicale liberalen. Treub, Bos en Marchant zijn daarvan in de eerste tijd de belangrijkste exponenten. Een conflict tussen Treub, minister van Financiën in het kabinet Cort van der Linden, dat ons land door Wereldoorlog-I stuurt, en zijn partij geeft Oud de gelegenheid de aandacht op zich te vestigen. Hij ontwerpt een wetsvoorstel om de oorlogsschulden op een andere manier te financieren dan de minister wenselijk acht. De politieke argumentatie daarvoor levert Marchant, de technische uitvoering is van Oud². Marchant die met dit werkstuk van Oud zeer is ingenomen, bevordert dat Oud Kamerkandidaat wordt. In die tijd is de minimum-leeftijd om het passief kiesrecht te verwerven dertig jaar en Oud doet op die leeftijd als jongste zijn intrede in de Tweede Kamer voor het district Den Helder, na een uiterst heftige verkiezingsstrijd in drie ronden met de Vrije Anti Revolutionair Staalman en de SDAP-er Thomassen. Die combinatie van jong en Oud valt de volksdichter Speenhoff op:

'Oud wordt in de Tweede Kamer
Als de Benjamin beschouwd
Oud is daar de allerjongste
En die jongste heet juist Oud'.

Het is duidelijk dat het jonge Kamerlid zich daar voor het oog van de wereld nog niet op een andere wijze heeft kunnen profileren, dan door de tegenstelling tussen zijn naam en zijn leeftijd. Dat wordt anders. Door zijn ongelooflijke werkkraft en zijn strijdvaardigheid wordt de positie van Oud steeds mar-

kanter. Zijn hoge stemgeluid – niemand die die stem hoort kan twijfelen wie aan het woord is – voert in menig debat ook figuurlijk de boventoon. Als Colijn daarom in 1933 een coalitie tussen de confessionelen en de liberalen van verschillende pluimage tot stand brengt om de crisis het hoofd te bieden, dan denkt hij aan Oud als minister van Financiën. Dit moeilijke karwei moet een man van de linkerzijde aanpakken en daarvoor is Oud de meest gekwalificeerde.

Oud treedt toe tot het Kabinet, maar dit kan alleen als Marchant – die dan op twee weken na 33 jaar lid van de Tweede Kamer is – ook wordt uitgenodigd om minister te worden. Colijn beseft dat dit een *conditio sine qua non* is en zo treden uit de Vrijzinnig Democratische fractie van zes leden er twee toe tot het Kabinet.

Ouds ministerschap is uitvoerig en vaak in kritische zin nabeschouwd. Vooral in de latere jaren als de waardering voor Keynes' economische theorieën groot is, duidt men hem zijn vasthouden aan de gouden standaard en de straffe bezuinigingspolitiek euvel. Zeker wat dat laatste betreft is er echter in recente tijden overigens sprake van meer waardering. Blijkens de stembusuitslag na die periode zijn Ouds tijdgenoten in ieder geval ook positief gestemd. Doordat Marchant als minister niet slaagt en zijn overgang naar het Rooms Katholicisme in verband wordt gebracht met zijn uiterst straffe ingrepen ten nadele van het openbaar onderwijs, verliest die het vertrouwen van zijn partij. Oud dwingt hem tot aftreden en daarna berust het aanvoerschap onbetwistbaar bij hem.

In de verkiezingen, waarbij Colijn en Oud voor hun partij als lijstaanvoerders optreden, boeken beiden een behoorlijk succes. De coalitiepartner, de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond' vergaat het slecht. Oud denkt met veel genoegen aan die campagne van 1937 terug⁴. De liberale leuze: 'Zet meer liberalen naast Colijn' is heel wat minder effectief dan de slagzin: 'Zet meer vrijzinnig democraten naast Oud'. Colijn incasseert drie zetels winst van de liberalen, de vrijzinnig-democraten gaan in stemmen vooruit, al is dat niet voldoende voor zetelwinst. 'c&o is toch voordeliger', is het getekende commentaar van Jordaan in de Groene Amsterdammer.

De overwinning van Colijn leidt niet tot de voortzetting van de coalitie. In die periode is Colijn naar het oordeel van de liberalen en vrijzinnig-democraten het politieke spoor bijster. Door de uitslag van de verkiezingen heeft rechts weer een meerderheid en derhalve voelt Colijn zich gedwongen in 1937 een Kabinet op positief-christelijke grondslag te formeren. Colijn moet daarbij schipperen tussen de Rooms-Katholieken (Goseling) en de Christelijke-Historischen (De Geer). Colijns rol is niet geheel elegant⁵. Zijn Kabinet wordt geen succes. Er zijn tal van interne tegenstellingen op het gebied van de financiële politiek. Die leiden ertoe dat de Anti-Revolutionaire minister van Financiën plotseling aftreedt. De toch al wankel positie van

het Kabinet wordt verder ondermijnd door de affaire-Oss. De minister van Justitie, Goseling, ontnemt de marechaussee-brigade, die grote waardering heeft geooft bij het bestrijden van zware criminaliteit in die plaats, volkomen onverwacht haar opsporingsbevoegdheid. Dit, omdat de brigade, naar het oordeel van de minister wat over het paard getild, te bruusk is opgetreden tegen een aantal burgers, die van zedenmisdrijven zijn verdacht, waaronder een aantal Rooms-Katholieke geestelijken.

Aanvankelijk lijkt de zaak door het ministeriële antwoord tot rust te zijn gekomen, maar naarmate de feiten precieser bekend worden en na langdurige parlementaire verwickelingen blijkt de minister jegens de brigade een niet gerechtvaardigde maatregel te hebben getroffen. Het Kabinet is, als de Kamer tot die conclusie komt, reeds in zijn nadagen. Feitelijk is het gevallen door gebrek aan overeenstemming over de werkloosheidspolitiek, maar het heeft met zijn ontslagaanvraag gewacht tot het debat over de Osse affaire in de Kamer zou zijn gevoerd om Goseling, de aanvoerder van de Rooms-Katholieke partij, de gelegenheid te geven zich te verdedigen. Die slaagt daarin feitelijk niet.

Oud, die bij het begin van deze kwestie nog Kamerlid is en onder meer een principieel debat over het enquêterecht voert met De Geer, is dan geen Kamerlid meer. Hij is inmiddels benoemd tot burgemeester van Rotterdam en treedt terug van het nationale politieke toneel. Mr. A.M. Joekes neemt zijn plaats in als politiek aanvoerder van de Vrijzinnig Democraten. Voor het verdere verloop van zaken is die wisseling van grote betekenis.

Joekes is de vertrouwensman van de vdjo (de Vrijzinnig Democratische Jongeren Organisatie) en behoort in de Vrijzinnig Democratische Bond tot diegenen, die men weleens raillerend als kathedersocialisten aanduidt. Oud behoort tot de vooruitstrevende liberalen die de Vrijheidsbond te conservatief vinden, maar geenszins socialistisch denken. Die tegenstelling treedt dan nog niet heel scherp aan het licht, maar de persoonlijke verhoudingen zijn niet gemakkelijk. Dat blijkt als Colijn na de val van zijn vierde Kabinet aanstonds, zonder consultatie van de fractie-voorzitters, een opdracht van koningin Wilhelmina aanvaardt om 'een Kabinet' te vormen. Colijn vraagt advies aan Oud, die hem adviseert terug te keren naar een kabinet op breder grondslag. Oud geeft dat advies zonder terughouding, omdat hijzelf niet beschikbaar is. Toch neemt Joekes dit contact tussen Colijn en Oud hoog op, al verschillen zij zakelijk niet van inzicht. Joekes oordeelt dat Oud direct naar hem had behoren te verwijzen.

Colijn heeft inmiddels getracht Oud over te halen om tot zijn Kabinet toe te treden, hoewel hij nog maar amper negen maanden burgemeester is. Colijn suggereert dat als het allemaal niet naar wens verloopt, Oud dan wel naar het burgemeesterschap van Amsterdam kan overstappen. Oud moet hier niets van weten. Zo mag niet met hoge bestuursambten worden gesold.

Hij adviseert Colijn dringend om overleg te voeren met de voorzitters van de zes grootste Kamerfracties. Colijn volgt die raad op, maar als resultaat uitblijft, legt hij zijn opdracht neer.

De Koningin geeft dan, na een uiterst merkwaardige vergadering ten paleize, een formatie-opdracht aan de conservatieve katholiek Koolen. Die ziet zijn poging reeds na vijf dagen mislukken en nu acht koningin Wilhelmina de weg vrij om opnieuw een opdracht aan Colijn te verschaffen. Oud vindt dit geheel verkeerd. Als Colijn hem vraagt namen te noemen, schrijft hij onomwonden: 'Uit ons gesprek van de vorige week kent Gij mijn inzichten met betrekking tot de huidige Kabinetscrisis en weet Gij dat ik, hetgeen Gij thans gaat beproeven strijdig acht met de belangen van het parlementair stelsel'⁶.

Tot ontsteltenis van Oud reageert zijn partijgenoot Kranenburg, lid van de Eerste Kamer, in beginsel wèl positief. Oud alarmeert Joekes en raadt hem aan zijn ongerustheid in het partijorgaan te uiten. Kranenburg trekt zich terug, maar de onderlinge stemming in de Vrijzinnig Democratische Bond is er niet beter op geworden. Zeker niet als Oud op zijn beurt Joekes bekritiseert, die mede helpt het uiteindelijk toch geformeerde vijfde kabinet-Colijn bij zijn eerste confrontatie in de Tweede Kamer naar huis te sturen door het steunen van de motie-Dekkers van de Rooms-Katholieke fractie. Oud ziet daarin het gevaar dat de Vrijzinnig Democratische Bond op die manier mee zou moeten doen in een coalitie samen met de SDAP en de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Het loopt anders. Wèl denkt men er aan om Oud als formateur aan te wijzen, maar uiteindelijk wordt die rol toebedacht aan De Geer. Weer wordt Oud gevraagd om minister van Financiën te worden, maar opnieuw weigert hij.

Het is duidelijk dat Ouds hart desondanks naar de landspolitiek blijft trekken en zo overweegt hij om in 1941 terug te keren in de Tweede Kamer en de functie van Tweede Kamerlid te combineren met het burgemeesterschap van Rotterdam. De kandidaatstellingsprocedure begint te lopen en het blijkt dat verschillende afdelingen Oud op de eerste plaats stellen. Joekes vindt dit hoogst onplezierig. Hij wil dat Oud bekend maakt dat hij niet beschikbaar is, maar daar voelt Oud niets voor. Hij wacht af wat de partij beslist. Daartoe komt het niet meer. De Duitsers maken aan zulk soort discussies een einde. Op 10 mei 1940 is Rotterdam frontstad. De bezettingstijd met al zijn ellende breekt aan.

Joekes, die zijn carrière in Nederlands-Oost-Indië is begonnen, wordt al spoedig door de Duitsers afgevoerd naar het concentratiekamp Buchenwalde, als represaille voor de in de koloniën geïnterneerde Duitsers. Oud wordt in 1941 door de Duitsers te verstaan gegeven, dat hij zijn ontslag moet nemen. Kort daarna wordt hij als gijzelaar naar St. Michielsgestel gebracht en

vervolgens weer even spoedig vrijgelaten, mogelijk door tussenkomst van de Duitse bezettingsautoriteit in Rotterdam⁷. Daarna vangt zijn ambtloze periode aan. Naast het belangrijk staatsrechtelijk en parlementair historische werk dat hij schrijft, is hij een vraagbaak voor velen. Oud heeft nog een poging ondernomen om naar Engeland uit te wijken en wordt dan bijna het slachtoffer van de beruchte Duitse handlanger Anton van der Waals. Schreieder, die het Engelandspiel, het misleiden van de geheime dienst in Engeland en het opvangen van gearachuteerde Nederlandse geheime agenten, heeft opgezet, verhoort hem uiterst onprettig en onvriendelijk. Toch ontspringt hij nog de dans doordat er onvoldoende bewijs tegen hem voorhanden is, wat in die fase van de oorlog soms nog wel als motief tot vrijlating geldt. De omschrijving van de historicus L. de Jong van Ouds gedrag in de Tweede Wereldoorlog doet hem onvoldoende recht⁸.

Na de bevrijding wordt Oud door de bevolking met enthousiasme teruggehaald op het stadhuis. De politieke kaart is aanvankelijk niet duidelijk. Eensdeels is er een sterke hang naar herstel, maar anderdeels is er behoefte om de vooroorlogse politieke tegenstellingen te doorbreken. Die laatste stroming wordt belichaamd in de Nationale Volksbeweging, waarvan de Vrijzinnig-Democraat Prof. Schermerhorn de eerste voorzitter is en waar een ander hoog gewaardeerd lid, Prof. Kohnstamm, van harte steun aan betuigt. Joekes en Kranenburg zijn eveneens exponenten van de zogenoemde vernieuwingsgedachten, evenals een groot aantal jongeren die voor de oorlog een rol hebben gespeeld in de vvdj zoals Posthumus, Vondeling, Voogd, Deering en Van 't Hull. Zij voelen er voor om in groter verband samen te werken. De voor de oorlog al waarneembare scheiding in de Vrijzinnig Democratische Bond wordt steeds duidelijker zichtbaar.

Oud vindt dat men veel te hard van stapel loopt. Hij voelt niets voor het opgaan in partijverband, als dat niet leidt tot de vorming van een middenpartij. In een rede voor de vdb op 22 juni 1945 die hij onder het oude Vrijzinnig-Democratische motto: 'Houdt Koers' uitspreekt, zegt hij: 'Waarom komt men nu echter, indien men iets nieuws wil, met zo'n oud woord als het woord socialisme'⁹.

Het tij valt niet te keren, Oud gaat na lang aarzelen mee met het gros van zijn partijgenoten en treedt toe tot de Partij van de Arbeid. Sommigen van zijn oud-politieke vrienden doen een dringend beroep op hem dit niet te doen en de ledenvergadering van de vdb te overtuigen dat het een foute stap is. Onder hen speelt het latere vvd-hoofdbestuur lid J.M.F.A. van Dijk (Radar van Dijk in de wandelgangen genoemd) de belangrijkste rol: 'Oud doe het niet' smeekt hij bijna, maar Oud luistert niet. Wèl schrijft hij nog dat de samenwerking in de Partij van de Arbeid hem eigenlijk te ver gaat: 'Ik (heb) niet gedacht aan heroriëntering in de vorm van een Partij van de Arbeid als

wij thans hebben gesticht. Met een samenwerking over de kloven van anti- these en klassenstrijd heen was voor mij het doel in voldoende mate bereikt geweest¹⁰.

Soms zijn beelden welsprekender dan woorden. Op een foto van de oprichtingsvergadering van de pvdA, zit Oud als Hoofdbestuurslid met een hoogst ongelukkig gezicht op zijn pijp te zuigen. Het gaat niet goed en het komt niet goed. Het socialistische karakter, de symbolen van vlaggen en strijdlieparen, Oud moet er niets van hebben. Met Kohnstamm discussieert hij over het gebruik van het woord socialisme. Bovendien zien velen van zijn nieuwe partijgenoten Oud als het symbool van de bezuinigingspolitiek en werkloosheidsmisère. Als Oud daar tegenover weigert de kritiek op zijn beleid in het kabinet-Colijn te aanvaarden en verklaart dat hij het precies zo weer zou doen, wordt hij voor het Hoofdbestuur van de Partij van de Arbeid onaanvaardbaar als kandidaat voor de Eerste Kamer, waarvoor men hem oorspronkelijk verkiesbaar had willen stellen.

Er ontstaan nu geregeld wrijfpunten, die onder meer aanleiding geven tot een vinnige briefwisseling met Joekes en Kranenburg. Ouds positie wordt steeds uitmiddelpuntiger. Hij richt mede het Comité Rijkseenheid op, valt Hofstra aan die de minister van Financiën heeft gevraagd de banken te beletten in hun jaarverslagen opmerkingen te maken 'die de strekking hebben de op het algemeen belang gerichte politiek van de regering te doorkruisen en te schaden'. Als Het Vrije Volk plaatsing van een artikel van Oud weigert, dan verschijnt dit in het Algemeen Handelsblad. De reacties zijn heftig. Oud verbreekt nu weldra de band met de pvdA. Zijn uitspraken in het Algemeen Handelsblad en een discussie in de Partij van de Vrijheid over het karakter van die partij en een artikel van Stikker, eveneens in het Algemeen Handelsblad, waarin hij Oud uitnodigt voor overleg, geven uiteindelijk de doorslag. Het voorgestelde overleg vindt plaats op 8 november 1947 en wordt voortgezet in de daaropvolgende dagen. Het is daarbij 'Radar van Dijk' die een grote rol speelt om een goede gang van zaken te bevorderen. Hij heeft Stikker ertoe gebracht om Oud te antwoorden en tijdens de gesprekken weet hij op de beslissende momenten verschillen van inzicht te overbruggen.

Zo kan op 24 januari 1948 de oprichtingsvergadering van de vvd in het Amsterdamse Bellevue plaatsvinden. De rede die Oud bij die gelegenheid uitsprekt betekent het eerherstel van de term liberalisme als politiek begrip. Oud, die de Nederlandse politiek veel beter kent dan Stikker, begrijpt dat zonder zo'n duidelijke plaatsbepaling een partij geen herkenbare positie heeft. Hij sluit echter wel heel duidelijk aan bij de traditie van het vooruitstrevend liberalisme, zoals dat ook door een aantal jongere Kamerleden in de gelederen van de Partij van de Vrijheid, te weten mevrouw Fortanier-de Wit en Korthals wordt beleefd. De naamgeving van de vvd is door Oud doorgedreven tegen het verlangen van velen in de Partij van de Vrijheid in¹¹.

Het grote vraagstuk dat de Nederlandse politiek bezighoudt is de Indonesische kwestie. In de vvd neemt de afdeling Amsterdam, een vereniging met aparte rechtspersoonlijkheid, een duidelijk standpunt in: 'Het Nederlands gezag moet worden hersteld'. Zich weinig aantrekkelijk van de gematigde lijn die Stikker voorstaat en waar Oud wel bij wil aansluiten, voert die afdeling een eigen campagne onder het motto: 'Het roer moet om' en met een portret van Soekarno met een hamer en een sikkels op zijn hoofddeksel met de leuze: 'Hebt u er ook genoeg van'. Die campagne, waar Oud niet in is gekend, wordt door Stikker, die juist een persoonlijke oriëntatiereis in Indonesië maakt, hoog opgenomen. Hij neemt Oud kwalijk dat die niet heeft ingegrepen tijdens zijn afwezigheid. Oud ziet daar geen kans toe en vindt dat op die manier de verkiezingscampagne ook ernstig zou zijn geschaad. In de dramatische internationale gevolgen waarvoor Stikker beducht is, gelooft Oud ook helemaal niet. Deze verschillen van inzicht bederven de verhouding tussen Oud en Stikker. De laatste wordt, na de verkiezingen van 1948, minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Drees/van Schaik.

Oud is bij die verkiezingen lijstaanvoerder en maakt op 27 juli 1948 zijn rentree in de Tweede Kamer. Hij combineert het politieke aanvoederschap met het burgemeesterschap van Rotterdam, het voorzitterschap van de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten en de Union International des Villes et Pouvoirs Locaux. Na het aantreden van Stikker als minister komt daar het partijvoorzitterschap bij. Het ondervoorzitterschap valt dan aan Mr. Van Riel toe.

Oud is een meester in het delegeren en in het stellen van prioriteiten. De fractievergaderingen verlopen weinig gestructureerd. Ieder lid dient ervoor te zorgen dat zij of hij beslagen ten ijs komt. Zolang dat het geval is, bemoeit Oud zich er niet mee. Als er tekortkomingen zijn, is zijn kritiek echter niet mals. Belangrijke politieke vraagstukken trekt hij naar zich toe. Hij schroomt ook niet om de fractie vast te leggen door aan de vooravond van een fractievergadering duidelijke standpunten te verkondigen op een openbare bijeenkomst. De politieke strijd wordt gekenmerkt door de voorzitters van de Tweede Kamerfracties die als ware stamhoofden het terrein beheersen. Romme (kvp), Van der Goes van Naters (pvda), Schouten (arp), Tilanus Sr. (chu) en, zij het geïsoleerd, De Groot (cpn) beheersen met Oud de politieke arena. Oud wordt daarbij erkend als de grote kenner van het staatsrecht, de parlementaire geschiedenis en de parlementaire procedures. Dat alles is slechts mogelijk door wat Van Riel omschrijft als 'een demonische werkracht'. Programma's, artikelen, de voltooiing van zijn parlementaire geschiedschrijving, redevoeringen; het is zonder meer een uitzonderlijke produktiviteit. Toch werkt hij niet dag en nacht. Hij gaat zelden later dan 11 uur naar bed. Hij staat 's ochtends om 7 uur op¹².

De partij als organisatie krijgt geen prioriteiten. Voor wat betreft het par-

tijleven is er ook geen vergelijk met de situatie, zoals die zich in de jaren zestig heeft ontwikkeld. Het dagelijks bestuur komt niet meer dan drie of vier maal per jaar bijeen op een zaterdagmorgen. Het hoofdbestuur wordt niet meer dan twee maal per jaar bijeengeroepen. De vergaderingen duren uiterst kort. Een ongestoorde lunch op de zaterdagochtend dat dagelijks bestuur en hoofdbestuur bijeenkomen, wordt door Oud met kracht nagestreefd. Als één van de n.v.-leden protesterend uitroept: 'Maar meneer de voorzitter, ik zit hier toch niet om ja en amen te zeggen', antwoordt Oud hem vriendelijk: 'Nee mijnheer, amen houdt maar op, ja is voldoende'.

De combinatie van de functies fractievoorzitter van de Tweede Kamerfractie en voorzitter van de partij die Oud uitoefent, maakt zijn machtspositie onaantastbaar. Pogingen om daaraan een einde te maken op algemene ledenvergaderingen worden in de kiem gesmoord. Dat punt is of niet aan de orde en als het voorzitterschap wèl aan de orde is, denkt niemand er over om een tegenkandidaat te stellen, zodat de herverkiezing zonder mankeren bij acclamatie plaatsvindt.

De behandeling van programma's en reglementen in algemene ledenvergaderingen hebben dan ook meestentijds het karakter van snel afgewerkte solo-partijen door de voorzitter. De partijcultuur van terdege in de afdelingen voorbereide amendementen en rapporten is van latere datum. Toch zijn de jaarvergaderingen hoogtepunten waarnaar wordt uitgezien. Oud weet de bezoekers te inspireren:

'Velen zijn geboeid, anderen voelen zich getart, maar allen, ook zijn heftigste tegenstanders, erkennen de dwingende kracht van zijn betoog, de logica van zijn gedachtengang, al is zij misschien niet de hunne'¹³.

De vvd is zo gemakkelijk te besturen, omdat er van een hechte organisatie geen sprake is. Alleen in de grote steden zijn er sterke, goed georganiseerde afdelingen. Een centraal ledenregister bestaat niet. Op het partijweekblad moet men zich apart abonneren. Lange tijd verzetten met name de afdelingen ten platteland zich tegen de gedachte van een automatisch abonnement. De contributie is vaak niet meer dan f 2,50 of hooguit f 5,- per jaar. In het hoofdbestuur bestaat de indruk dat er hier en daar besturen zijn, die in het geheel geen contributie innen, maar dat de penningmeesters de afdracht aan het hoofdbestuur uit eigen zak betalen om de rompslomp van het ophalen van contributie te ontgaan. Indien de partijfinanciën spaak lopen, dan moet er gebedeld worden en op die manier worden de eindjes zo goed en zo kwaad als het gaat aan elkaar geknoopt. Het is duidelijk dat Oud daardoor niet overmatig veel tijd aan de partijorganisatie hoeft te besteden. Hij vindt dat overigens geen gemis. Een landelijke propagandacommissie is eerst in 1962 ingesteld¹⁴.

Het is door gebrek aan die sterke landelijke organisatie dat een afdeling als de Amsterdamse zich in allerlei opzichten een eigen koers en een eigen pro-

gramma kan veroorloven. Van het begin af aan heeft Oud het daarmee aan de stok. Het conflict met Stikker is een gevolg van die situatie, zoals wij zagen. Het versterkt Ouds opvattingen dat er geen behoefte is aan sterke partijafdelingen. De verhouding met Amsterdam blijft gespannen, omdat daar in de bestuurskring en bij het hoofd van het Amsterdamse Bureau Citroen, die onmiskenbaar invloed heeft, een sterke hang naar de vooroorlogse Liberale Staatspartij bestaat. Bovendien leeft de Indonesische kwestie hier nog veel sterker dan in de rest van het land.

Groot bezwaar heeft Oud voorts ook tegen de nauwe contacten die Citroen onderhoudt met de Telegraaf. Van die krant moet Oud niets hebben. Hij is er zelfs zó allergisch voor, dat hij zich door dit blad niet wil laten interviewen en hij raadt dat anderen eveneens ten stelligste af. Een spotprent op Oud, waarin hij bijziend bij een kaars zit met de aan Cats ontleende verklarende toelichtende tekst: 'Ach, wat baten kaars en bril als de uil niet zien en wil', geven hem de gelegenheid te bewerkstelligen dat de tekenaar van die prent, Samson (de politieke tekenaar van de Telegraaf in die dagen) niet meer in een vvd-periodiek mag tekenen. Oud is verder weinig gesticht van de commentaren van Johan Lüger en Jacques Gans. In de Tweede Kamer levert mevrouw Fortanier-de Wit door hem geïnspireerd zulke felle kritiek op een AVRO-radorubriek die Lüger verzorgt, dat deze uit de ether verdwijnt¹⁵.

Het past in Ouds opvattingen, dat de politieke strijd met grote scherpte gevoerd moet worden, maar dat elke vorm van onzuiverheid in de politieke argumentatie een bedreiging is voor gezonde democratische verhoudingen. Daarom is hij afkerig van affaires, waarbij het aanzien van politieke instellingen, procedures en personen ten onrechte in een kwaad daglicht wordt gesteld. In zulke situaties wil hij van geen compromis weten, ongeacht de gevolgen die dit voor de stembus kan hebben. Een typisch voorbeeld daarvan is zijn verdediging van de minister van Defensie Visser, tegen een flink deel van de partij onder aanvoering van Van Riel in. 'Links rijden op een rechts paard' is de omschrijving die hij daarvoor gebruikt.

Hier komen wij op datgene wat Oud vóór alles bezighoudt. De politieke leiding die hij aan het liberalisme in de Tweede Kamer geeft. De eerste verkiezingen waaraan de vvd deelneemt zijn een succes. De vvd wint twee zetels¹⁶. De partij is in de oppositie. Die wordt naar het oordeel van de socialisten veel te hard gevoerd. Met name de verkiezingscampagne is voor de socialisten onaantvaardbaar. De verhouding tussen hen en Oud is toch al uiterst gespannen, nadat hij de pvda heeft verlaten¹⁷. Dit neemt niet weg dat in verband met de oplossing van de Indonesische kwestie en de daarvoor benodigde twee derde meerderheid in de Kamer, een Kabinet op brede basis tot stand moet komen. Stikker wordt daardoor minister van Buitenlandse Zaken. De wegen tussen Stikker en Oud gaan van dat moment af steeds

verder uiteenlopen. Oud moet de vvd bijeenhouden in de Indonesische kwestie en vindt dat Stikker veel te weinig gevoel heeft voor het nationale politieke gebeuren. Over de hoofdlijnen van het beleid zoals het zou moeten worden gevoerd zijn ze het eens, maar Oud vindt dat Stikker zich te gemakkelijk schikt als Soekarno na de soevereiniteitsoverdracht alle bepalingen aan zijn laars lapt.

Het voorstemmen van alle vvd-Kamerleden voor de soevereiniteitsoverdracht is bepaald niet zonder slag of stoot gegaan. Met name Mr. G. Vonk, oud procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, is daartoe moeilijk te bewegen. Hij is de spreekbuis van iedereen die in de vvd afkerig is van de ontwikkeling in Indonesië. Daarom is hij in 1946 voor de Partij van de Vrijheid in de Tweede Kamer gekozen. Als hij te kennen geeft dat hij tegen de grondwetswijziging zal stemmen, neemt Oud hem mee op een autorit naar Rotterdam en terug en zet hem tijdens die rit, op de middag voorafgaande aan de uiteindelijke beslissing in de nacht van 8 op 9 december 1949 zo onder druk, dat Vonk door de knieën gaat. De vvd stemt dan onge-deeld voor.

Na de regeling van de Indonesische kwestie is het niet langer noodzakelijk dat het Kabinet steunt op een zo brede basis als tussen 1948 en 1951 het geval is. Andere politieke vraagstukken gaan een nadrukkelijke rol spelen en zo wordt de spanning in de coalitie geleidelijk groter. Met betrekking tot de Indonesische kwestie betekent het probleem Nieuw-Guinea een steeds zwaardere hypotheek. De verhouding tussen Oud en Stikker wordt daardoor verder vertroebeld. In januari 1951 leidt dat tot een regelrechte breuk. Oud meent dat het Kabinet niet die mededelingen heeft gedaan aan de Kamer, die nodig zijn voor het scheppen van een vertrouwensbasis. Tegen die constitutionele grondregel zondigt het Kabinet bij herhaling en daarmee schendt het Kabinet elementaire constitutionele verhoudingen. Daarom dient Oud een motie van afkeuring in. Hij zegt dat met zoveel woorden, als Romme de motie milder probeert voor te stellen. Stikker deelt dan mede af te zullen treden, als de vvd vóór de motie zal stemmen ook als die zou worden verworpen. De minister van Buitenlandse Zaken moet zich in de eerste plaats gesteund weten door 'diegenen, die men gemeenlijk zijn politieke vrienden noemt'¹⁸.

In het volgende Kabinet keert Stikker terug. Oud wijst hem terecht, omdat Stikker zijns inziens een gevaarlijk terrein heeft betreden door een constitutionele verhouding te construeren tussen hem en de vvd-fractie. Oud wenst tussen hen slechts een zedelijke band te erkennen¹⁹. Dit Kabinet voltooit de rit tot de Kamerverkiezingen. Daarna begint een zevenjarige oppositieperiode. Stikker begint met een indrukwekkende internationale loopbaan. Pas ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de vvd wordt de verhouding met de vvd en met Oud enigermate hersteld.

Er volgen nu tien jaren waarin Oud de vvd domineert. In het Parlement schittert hij met een aantal indrukwekkende redevoeringen en zijn prestige neemt nog toe, als hij na zijn pensionering als burgemeester van Rotterdam een buitengewoon hoogleraarschap in het staats- en administratief recht aan de Economische Hogeschool te Rotterdam aanvaardt. Oud verhoogt door zijn optreden tevens het aanzien van de vvd en dat komt tot uitdrukking in een constante versterking van de politieke positie van de liberalen. Daarbij slaagt hij er in om de regeringspartijen nogal eens uit elkaar te spelen. Hij omschrijft dat bijzonder sierlijk: 'Wij hopen aan het parlementaire werk een actief aandeel te kunnen nemen. In het bijzonder door bij passende gelegenheden voor de groepen der nieuwe regeringsmeerderheid de mogelijkheid te openen van het al dan niet bestaan van een hecht onderling verband te doen blijken'. Daarbij is hij op zijn best als het om principiële zaken gaat. Zo is de rede die hij houdt bij de algemene beschouwingen na het uitvaardigen van het mandement der bisschoppen in 1954, zonder meer indrukwekkend. Niet iedereen is met die benadering ingenomen. Met name in de dan behoudende afdeling Amsterdam koerst men bij voorkeur op het kompas van de onder voorzitter Van Riel. In die kringen is men beducht dat een principiële behandeling van het amendement de confessionele partijen onaangenaam zal stemmen. Het anti-socialisme weegt daarbij zwaarder dan het liberalisme²⁰.

Oud is de er de man niet naar om zich daardoor van de wijs te laten brengen. Daarbij slaagt hij erin om niet alleen een duidelijke principiële opstelling te kiezen, tegelijkertijd brengt hij de fractievoorzitters van AR en CHU in een lastig parket, doordat hij hen in gebreke stelt als zij verzuimen een principiële protestants geluid te formuleren. Vooral Bruins Slot van de ARP moet het ontgelden, als die zich laat ontvallen dat hij het jammer vindt dat de Gereformeerde Kerk niet iets dergelijks als een mandement heeft. De repliek van Oud is effectief: 'Ik had de indruk dat er een ding is dat de geachte afgevaardigde in het bijzonder spijt, namelijk dat er geen gereformeerde bisschoppen zijn'. Oud, die overtuigd vrijzinnig-protestants is, komt in dit debat met nadruk op voor het humanisme. Dat wordt verweten stenen voor brood te geven. 'Het geeft ander brood dan een positief Godsgeloof, maar het geeft brood van een grote geestelijke waarde.' Met instemming citeert Oud in dit verband Prof. Bouman: 'Het Humanisme, het vertrouwen in de menselijke waardigheid en in de menselijke rede, is in zijn beste vormen een edele leer die zeker niet de verguizing verdient, waaraan zij dikwijls bloot staat'²¹.

De invloed van de vvd neemt verder toe, hetgeen zeker mede een gevolg is van het onbehagen in de kringen van de confessionele partijen over de langdurige samenwerking met de pvda. Dat komt aan het licht in de periode voor de verkiezingen van 1956. De verhoudingen tussen de beide grote coalitiepartners pvda en kvp zijn voortdurend verslechterd. De AR en CHU

trekken daarbij meestal één lijn met de KVP. In mei 1955 leidt dit tot een kortstondige Kabinetscrisis, als de huurwet, ingediend door de Rooms-Katholieke minister van Volkshuisvesting, wordt verworpen. Al wordt het Kabinet spoedig hersteld, het aantal barsten neemt voortdurend toe. Pikant is dat bij het debat dat rondom deze crisis plaatsvindt duidelijk wordt dat Stikker met betrekking tot de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea aan Indonesië verder wilde gaan dan het Kabinet en dus veel verder dan de VVD. Drees laat zich een uitspraak in die richting door Oud ontlokken.

De slechte onderlinge verhoudingen binnen de coalitie leiden tot een ongekend felle verkiezingscampagne in 1956. In socialistische kring is men zeer verontwaardigd dat Drees het spreken op een bijeenkomst in Limburg onmogelijk wordt gemaakt, doordat zijn microfoonkabel wordt doorgesneden. 'Drees of Romme' is de keuze die KVP en PvdA aan de kiezers suggereren. Het zal, voorspelt Oud, na de verkiezingen Drees en Romme worden, want tussen deze coalitiepartners is het duidelijk: 'bij elkaar deugen ze niet, maar van elkaar meugen ze niet'.

De polariserende campagne is gunstig voor PvdA en KVP. De VVD handhaaft zich, AR en CHU leiden beide verlies. De formatiebesprekingen veroorzaken enige onrust in de VVD. Oud is enige weken uitgeschakeld, omdat zijn gezondheid hem in de steek laat en Korthals, die als vice-voorzitter van de fractie gedurende die tijd onderhandelingen voert, wordt erop aangekeken dat hij wellicht de VVD in de coalitie wil manoeuvreren. Die indruk wordt sterker naarmate de crisis langer duurt en na vele mislukkingen Oud, die weer optreedt, aan Burger mededeelt dat hij positief zal adviseren als een lid van de VVD zou worden gevraagd voor een extra-parlementair kabinet. De VVD wordt uiteindelijk toch buitengesloten, maar het optreden van Burger is daarbij naar een woord van Romme 'meer mysterieus dan elegant'²².

Binnen de VVD ontstaan door deze formatie enige spanningen. In de verkiezingscampagne heeft de afdeling Amsterdam Oud laten spreken onder een opschrift: 'De oppositie is het geweten van het parlement' en bevordert dat die foto in de landelijke pers verschijnt. Oud is daar niet gecharmeerd van. Voorts heeft Oud tijdens de formatie Korthals voor diens gevoel onvoldoende steun gegeven. De vrije hand die Oud aan Korthals laat, bindt Oud uiteraard niet en daar heeft Korthals nu juist wel behoefte aan.

Het buiten het vierde kabinet-Drees blijven zal de VVD geen windeieren leggen. De politieke verhoudingen zijn slecht, zowel tussen de coalitiepartners, als tussen Parlement en Kabinet en tussen sociale partners en Kabinet. De financieel-economische situatie werkt al evenmin mee en zo wordt het Kabinet gedwongen tot impopulaire maatregelen, die in strijd zijn met de gunstige vooruitzichten die tijdens de verkiezingsperiode nog worden voorspiegeld.

Een dankbare tijd voor de oppositie. Oud is meer dan ooit op dreef. Het Kabinet is 'niemand' zegt hij. Een Kabinet dat door de meerderheid van de coalitie in de steek wordt gelaten, is 'een vlieger zonder staart'. De Provinciale Statenverkiezingen van 1958 leveren de vvd een ongekend positief resultaat op. Vooral de pvda betaalt het gelag. De liberalen overschrijden voor het eerst de magische 10%-grens. Na een aantal incidenten tussen de pvda en de overige coalitiepartners, met beschuldiging van woordbreuk door Burger en een program van eisen dat hij voorlegt op de Fakkeldragersdag (een toogdag van de pvda in 1958) als conditie voor het aanblijven van de socialistische ministers. Drees verklaart dat van hem en zijn geestverwanten niet verwacht kan worden, dat zij zich daar niets van aantrekken: 'dat wij dan een soort Nederlandse MacDonaldis zouden worden'. Oud reageert daarop met de beschuldiging, dat hier partijbelang boven landsbelang is gesteld, een zienswijze waar Drees op zijn beurt fel tegen protesteert.

Het Kabinet is uitgeregeerd. De tijd van de brede basis is voorbij en het wachten is op een aanleiding om het kabinet ten val te brengen. Als de minister van Financiën geen steun krijgt voor zijn voornemen om fiscale maatregelen voor twee jaar te nemen in plaats van één jaar, treden de socialistische ministers af. Oud speelt in dit debat te zamen met Romme de hoofdrol. Hij zet uiteen dat dit conflict bewust wordt geforceerd door de Tweede Kamerfractie van de pvda. Daarom wil hij niet wijken en dat moet de Kamer evenmin doen. Dat gebeurt niet en zo valt het Kabinet op 11 december 1958. Oud bepleit met succes het optreden van een rompkabinet dat de Kamer zal ontbinden. Dat is niet alleen voor de hand liggend, het is tevens zeer voordelig voor de vvd. De lijn van de gunstige verkiezingsuitslag van 1958 kan zo worden doorgetrokken in zijn schatting. Dat komt uit.

De vvd wint niet minder dan zes zetels. Oud heeft scherp gezien dat de kiezers op de confessionele partijen genoeg hebben van een voortzetting van de samenwerking met de socialisten. Daarom gaat hij de verkiezing in onder de leuze: 'Tegen het socialisme, alleen de vvd'. De vvd die voor de laatste keer onder leiding van Oud de verkiezing is ingegaan, is daarna de derde partij met een aanzienlijke voorsprong op de beide protestants-christelijke partijen. Een ongehoord resultaat, vooral in het zuiden van het land.

Het doet Oud in de volgende periode van kabinetsformatie de voorzichtigheid niet uit het oog verliezen. Hij wil dat eerst volstrekt duidelijk vast komt te staan dat de oude coalitie niet kan worden hersteld. Voorts wil hij in zijn persoonskeuze de coalitiepartners ontzien. Daarom maakt hij zich niet sterk voor Van Riel, die een belemmering zou opleveren voor het welslagen van de formatie. Ondanks druk van de Eerste Kamerfractie die door Van Riel wordt geleid, weigert Oud zijn naam bij de kabinetsformatie ter tafel te brengen als één van de vvd-kandidaten. Wel staat hem uit die fractie Witteveen voor ogen als mogelijke minister van Financiën, naast Van den Bergh

en Korthals. De formatie verloopt toch nog anders. Als Oud in vertrouwde kringen in Rotterdam de spoedige totstandkoming van het Kabinet aankondigt en onder voorbehoud de namen van de liberale ministers noemt, krijgt hij telefoon. De formateur, De Quay, stuit nog op het laatste moment op weerstand van de Anti-Revolutionairen, het heimwee naar de samenwerking met de socialisten is in die kring nog te groot. Daarom weigert Oud met de formatie voort te gaan, als niet eerst weer door de confessionele partijen is gepoogd het eens te worden met de pvdA. Beel consulteert daartoe alle betrokkenen en komt dan tot de niet verrassende conclusie dat het herstel van de brede basis en de oude coalitie zijn uitgesloten²³.

Wèl komen er nog persoonsverschuivingen, waardoor Witteveen buiten de boot valt. De deelname van de vvd met Korthals als vice-premier, Toxopeus op Binnenlandse Zaken en Sidney van den Bergh op Defensie, leidt tot een conflict met de Eerste Kamerfractie. Dat wordt nog verscherpt als Van den Bergh wegens privé-omstandigheden moet aftreden en Oud opnieuw Van Riel als ministerskandidaat passeert. Zowel in de partijraad als in het hoofdbestuur wordt de toon tussen Oud en Van Riel scherper. Als de opvolger van Van den Bergh, Ir. Visser, weinig gelukkig manoeuvreert in een personeelsaangelegenheid en in het algemeen niet voorspoedig is in zijn persoonlijke contacten, komt het tot een uitbarsting. In een vergadering van het dagelijks bestuur zegt Van Riel het vertrouwen in Oud op, zonder dat dit verder consequenties heeft. Het gaat zich nu wreken dat Oud en Van Riel als voorzitter van de Tweede, respectievelijk de Eerste Kamerfractie tevens voorzitter en vice-voorzitter van de partij zijn. Een aantal incidenten wordt met name door de Telegraaf breed uitgemeten en Oud wordt daarbij heftig gekritiseerd.

In die periode deelt Van Riel aan Oud mee dat hij in de Eerste Kamer een aanval op minister Visser zal doen. Oud geeft daarop geen commentaar. Die politieke aanval loopt dood en schaadt het prestige van Van Riel, omdat de meerderheid in de Senaat geen reden ziet om de minister af te vallen. Als Van Riel zich dan ten opzichte van Oud beklagt dat deze hem zijn optreden niet heeft ontraden, antwoordt deze: 'Maar ik heb toch niet gezegd dat je het moest doen'.

De partij begint zich voor het eerst als organisatie duidelijk te manifesteren. Niet alleen het hoofdbestuur komt nu wat frequenter bijeen, maar het initiatief gaat vooral uit van de voorzitters en secretarissen van de zogenoemde kamercentrales (die in de vvd-organisatie samenvallen met de Rijkskieskringen). Vooral tussen de drie grote steden en de noordelijke drie provincies zijn de contacten intensief.

Oud komt door allerlei gebeurtenissen en signalen tot de conclusie dat hij afscheid moet nemen. Ongetwijfeld zou hij in de kandidaatstellingsprocedure voor de Kamerverkiezingen voor 1963 nog wel een meerderheid hebben

behaald, maar hij verkiest een onomstreden afscheid boven een omstreden aanwezigheid. Wél wil hij beslist voorkomen dat Van Riel hem opvolgt als voorzitter of als fractievoorzitter van de Tweede Kamerfractie. Omdat de partij in zijn reglement de combinatie van de fractievoorzitter en de partijvoorzitter van één van de beide Kamerfracties voortaan uitsluit, wordt de opvolging in de eerste functie al direct geblokkeerd. Van Riel denkt er niet aan om zijn voorzitterschap van de Eerste Kamerfractie daarvoor op te geven. Korthals, die zich een goed minister heeft getoond, is al jaren de kroonprins. Aan hem denkt men in de partij in de eerste plaats als het om Ouds opvolging als fractievoorzitter gaat. Tot grote teleurstelling van velen, maar ook tot opluchting van enkelen weigert Korthals om door hem nimmer duidelijk geformuleerde redenen. Zonder overleg met Oud bedankt hij zelfs voor een plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer²⁴. Oud meent dat hij de interne strijd met Van Riel niet heeft aangedurfd, maar dat hij daarmee openlijk niet voor de draad is willen komen²⁵.

De gedachte is dan dat het duo Toxopeus en Witteveen Oud zal opvolgen. Van Riel treedt terug als vice-voorzitter om de weg naar het voorzitterschap van Witteveen te openen. Deze wordt door de partij als vice-voorzitter gekozen. Toxopeus wordt daarna tot lijstaanvoerder gekozen. Die verkiezingen tonen in vergelijking met de desastreus verlopen verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1962 een duidelijk herstel. Daardoor is de deelname aan het volgende kabinet dat optreedt verzekerd. Daar zullen zowel Toxopeus als Witteveen deel van uitmaken. Korthals neemt afstand van de dagelijkse politiek en wordt benoemd in de Raad van State. Dat alles betekent dat voor het voorzitterschap een andere oplossing gezocht moet worden. Oud introduceert daartoe Van der Pols. Deze wordt geconfronteerd met een partijorganisatie die op explosieve wijze actiever is geworden. Het aantal vergaderingen en commissie-activiteiten is zeer sterk toegenomen. Die levendigheid maakt de partij veel moeilijker beheersbaar dan Oud gewend is. Het is duidelijk, een periode van een zeer stabiel en sterk persoonsgebonden autoriteitsbesef is afgesloten. In de Tweede Kamerfractie heeft Geertsema inmiddels het roer overgenomen van Toxopeus. Hij wordt daarmee feitelijk de directe opvolger van Oud in de Tweede Kamer.

Op 9 november 1963 neemt de vvd afscheid van zijn voorzitter. Dan wordt Oud zowel minister van Staat als ere-voorzitter van de vvd. Oud is daarna nog een aantal jaren actief. De laatste keer spreekt hij bij het 20-jarig bestaan van de vvd in het openbaar. Het is opnieuw een indrukwekkende redevoering.

Indrukwekkend, dat woord past bij de slotbeschouwing over de persoon van Oud. Hij heeft in de eerste vijftien jaar de vvd vorm gegeven, de politieke koers bepaald en principiële uitgangspunten geformuleerd. 'Hij is zijn eigen

wetenschappelijk bureau²⁶. Hij is de onomstreden aanvoerder tot in het begin van de jaren zestig. Hij had nog enkele jaren een omstreden aanvoerder kunnen blijven. Hij heeft daarvan bewust afgezien.

Oud is geen gemakkelijk mens geweest. Hij bestuurt de partij met en ijzeren hand, fluweel komt er niet aan te pas. In de persoonlijke sfeer zijn er heftige botsingen geweest in die loopbaan van tientallen jaren. Daarbij kon het uiterst onaangenaam toegaan. In diezelfde persoonlijke sfeer is er echter ruimte voor trouw en soms welhaast ontroerende vriendelijkheid. Vooral in die laatste jaren is Oud zeer vermilderd.

Al met al: hij is een sieraad voor het liberalisme geweest.

Noten

1. Het motto van zijn memoires, ontleend aan de Tocqueville, is wat dat betreft niet zonder betekenis: 'Men wil van mij een partijman maken, en dat ben ik niet' etc., Stikker, D.U., *Memoires*, Rotterdam/'s-Gravenhage 1966.
2. Vonhoff, H.J.L., 'Bewegend Verleden', Alphen aan den Rijn 1969, p. 13.
3. Speenhoff, J.H., 'De Tweede Kamer in woord en beeld', Amsterdam 1918.
4. Oud, P.J., 'Een woord van een oud-vrijzinnig-democraat', in: Vonhoff, H.J.L., *Zindelijke Burgerberen*, Baarn 1965, p. 4.
5. Graeff, A.C.D. de, 'Voor U persoonlijk', brieven van minister van Buitenlandse Zaken Jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937), uitgegeven door W.J.M. Klaassen, Houten 1986², pp. 142 v.v.
6. Vonhoff, *op. cit.*, p. 84.
7. Nieuwenhuis, J., 'Op het Rotterdams Stadhuis', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, Rotterdam 1951, p. 111.
8. Jong, L. de, 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog', Deel 5 (eerste helft) maart 1941 – juni 1942, 's-Gravenhage 1974, pp. 144, 145.
9. Oud, P.J., 'Houdt Koers!', Rotterdam 1945.
10. Oud, P.J., 'Politieke Vernieuwing', Rotterdam 1946.
11. Notulen Bestuursvergadering Afdeling Amsterdam der Partij van de Vrijheid d.d. 6 januari 1948, Vonhoff, *op. cit.*, p. 112.
12. Oud-Fischer, Mw J.C. in een interview in het Rotterdams Parool van 10 oktober 1948.
13. Abspoel, A.W., 'Politiek portret van een groot parlementariër', in *Liberaal gedachten*, Rotterdam 1961, p. 29.
14. Hoogendijk, F.A., 'Partijpropaganda in Nederland', Amsterdam/Brussel

- 1971, p. 88.
15. Vonhoff, H.J.L., *op. cit.*, p. 134.
 16. De Tweede Kamer telt dan 100 leden. 1937: Liberale Staatspartij 4 zetels, vdb 6 zetels; 1946: Partij van de Vrijheid 6 zetels; 1948: vvd 8 zetels.
 17. Stikker, D.U., 'Memoires', Rotterdam/'s-Gravenhage 1966, p. 98.
 18. Stikker, D.U., *op. cit.*, p. 204.
 19. Handelingen Tweede Kamer, 20 maart 1951
 20. Notulen Bestuursvergadering afd. Amsterdam van 23 september 1954.
 21. Handelingen Tweede Kamer, 5, 6, 7, 8 oktober 1954.
 22. Handelingen Tweede Kamer, 23, 24, 25 oktober 1956.
 23. Duynstee, F.J.F.M., 'De Kabinetsformaties 1946-1965', Deventer 1966, p. 230.
 24. Brief van Drs. H.A. Korthals aan Prof.Mr. P.J. Oud d.d. 28 april 1962.
 25. Vonhoff, H.J.L., *op. cit.*, p. 148.
 26. Redevoering Toxopeus ter gelegenheid van het verschijnen van 'Bewegend Verleden' in oktober 1969.